

ĮVADAS

Atmetimas, revizionizmas, nostalgija – taip kiek utriruojant būtų galima apibūdinti pokomunistinės Europos dalies reakcijas ši dvidešimtmetį į sovietinę epochą¹. Tačiau tokie nūdienos reiškiniai kaip socrealistinio meno parodų gausėjimas ir populiarėjimas ne tik Rusijoje, bet ir Vakarų Europoje bei JAV, kylančios šių kūrinių kainos tarptautiniuose meno aukcionuose², augantys sovietmetį prisimenančių bei reflektuojančių dokumentinių ir meninių filmų kiekiai³, galiausiai į šios epochos „atminties vietas“ bei reliktus orientuotas ištisas paveldo turizmo sektorius⁴ leistų fiksuoti vėl stiprėjantį domėjimąsi sovietine kultūra ir estetika tiek Rytuose, tiek Vakaruose. Kaip žinoma, homogeniškų masinių nuostatų bei laikysenų formavimui ir kontrolei sovietmečiu buvo metami didžiuliai žmogiškieji bei materialiniai ištekliai. Tad bent dalis to meto ideologinių meno kūrinių išties buvo nemenkos estetiškos kokybės ir išliekamosios vertės. Todėl nostalgija geriausiems sovietmečio filmams ar didėjantis interesas talentingų autorių sukurtiems socrealistiniams meno kūriniams anaip tol nėra be pagrindo.

Išvardyti reiškiniai liudytų nūnai, atrodo, vėl paastrėjusį siekį pažinti ir suprasti šį tokį savo idealais, vertybėmis, normomis, diskursais, estetiniais standartais, gyvenimo būdu tolimą ir svetimą(?) laikotarpį. Žinoma, vertėtų pasidomėti, kokios viso to reiškinio priežastys ir interpretacinės raiškos galimybės. Ar viską būtų galima nurašyti

¹ Plačiau žr.: Čepaitienė R. Sovietmečio atmintis: tarp atmetimo ir nostalgijos. *Lituanistica*, 2007, t. 53, nr. 4 (72), p. 36–50.

² Борев Ю. *Социалистический реализм: взгляд современника и современный взгляд*. Москва, АСТ: Олимп, 2008, с. 12–14.

³ Paminėtini bent keli didelio tarptautinio dėmesio sulaukę filmai, tokie kaip vokiečių „Goodbye Lenin“ (rež. Wolfgang Becker, 2003), rusų „Tarybinio laikotarpio parkas“ (rež. J. Gusman, 2006), rumunų „4 mėnesiai, 3 savaitės ir 2 dienos“ (rež. Cristian Mungiu, 2007) ir t. t.

⁴ Light D. Gazing on Communism: Heritage Tourism and Post-communist Identities in Germany, Hungary and Romania. *Tourism Geographies*, 2000, no. 2, p. 157–176.

vien tik pokomunistinėje Rytų Europoje fiksuojamam sovietmečio (n)ostalgijos fenomenui⁵? Be to, ar galėtume rasti panašių susidomėjimo sovietine epocha ženklų ir Lietuvoje? Atrodo, taip. Tai liudytų ne tik Grūto parkas, sovietinei architektūrai skirti turistiniai maršrutai, *Europos kultūros sostinės* kontekste vykdomas projektas „1984. Išgyvenimo drama“⁶ ir pan. Iš tiesų, ir mūsų šalyje prieštariniais sovietmečio įvaizdžiais bei jausmais jau seniai yra linkę manipuliuoti ne tik politiniai sluoksniai⁷, bet ir masinės kultūros atstovai ar verslo įmonės (pavyzdžiui, „Tarybinių mėsos gaminių“ prekės ženklas, ledai „Nostalgija“ ir t. t.).

Visa tai leistų manyti, kad posovietinėse visuomenėse iki šiol nėra nusistovėjęs aiškus požiūris, kas iš šios epochos ateina kaip „svetima“ ir kas – kaip „sava“. Tad darosi aktualu suprasti, kokios yra šio mentalinio bei chronologinio „suvėlimo“ priežastys? Tačiau dar svarbiau atkreipti dėmesį į tai, kad Lietuvos nepriklausomybės pradžioje visuotinai atmetus oficialų sovietinį diskursą kaip importuotą ir prievartinį, visgi ligi šiol lieka neaišku, kurie ir šiandien tautiniais laikomi ženklai, simboliai, ritualai, siužetai, vertybės buvo sukurtos, transformuotos ar adaptuotos būtent sovietinėje kultūroje ir tokiu pavidalu pasiekė mūsų dienas taip, kad juos dabar sunku aiškiai atskirti.

Atsižvelgiant į tai, kyla klausimas – kokie buvo esminiai sovietinės kultūros bruožai bei ypatumai? Iš kokių šaltinių ji sėmėsi įkvėpimo naujai kūrybai? Ir kokius anksčiau, „buržuazinės“, kultūros elementus ji perėmė ir pritaikė, t. y. kaip sovietmečiu buvo sprendžiama praeities naudojimo savo reikmėms problema ir kurie istoriniai įvykiai, personalijos, reiškiniai, siužetai bei objektai, *kodėl* buvo tam pasitelkiami ir kaip bėgant laikui vyko jų transformacija?

Akivaizdu, kad santykio su praeitimi klausimą turi iškelti kiekviena kultūra. Tačiau kalbant apie „atminties politiką“ sovietmečiu ši gerai žinoma tezė reikalautų šiokių tokių korekcijų. Juk argi sovietinė ideologija, kaip ir kiti utopiniai projektai, nebuvo aiškiai ir beatodairiškai futuristiškai, t. y. į ateitį orientuota? O praeities tradicijų ir vertybių perimamumas bei tęstinumas argi jai nerūpėjo tik tiek, kiek galėjo būti pajungti vidiniams jos siekiams bei dinamikai? Juk ne tik oficialiosios ideologijos postulatai, bet ir masė konkrečių pavyzdžių iš įvairių kultūros sferų rodo, kad, kuriant

⁵ Bene daugiausia dėmesio šiam fenomenui skyrė tyrinėjantys buvusios Rytų Vokietijos kolektyvinę atmintį. Plačiau žr.: Bach J. „The Taste Remains“: Consumption, (N)ostalgia, and the Production of East Germany. *Public Culture*, 2002, October 1, 14 (3), p. 545–556; Geisler I. Domesticating East Germany Communism through Celluloid and Brics. Prieiga per internetą: <<http://www.opendemocracy.net/content/articles/PDF/1562.pdf>> [žr. 2007-01-13]; Cramer J. Goodbye Lenin: the Uses of Nostalgia. Prieiga per internetą: <<http://www.opendemocracy.net/content/articles/PDF/1433.pdf>> [žr. 2007-01-13].

⁶ Apie projekto rašoma: „1984-iejį“ – garsiausia George'o Orwello XX amžiaus antiutopija, parašyta Stalino valdymo metais ir pasakojanti, koks būtų gyvenimas ateityje, totalitarinėje visuomenėje tolimais 1984-aisiais. Kas būtų, jei mes, XXI amžiaus vaikai, pažiūrėtume į praeitį, į realius 1984-uosius Sovietų Sąjungoje? O gal Jūs tiesiog pamiršote ar net neįsivaizduojate, kaip buvo tada? Jums suteikiama unikali galimybė patirti istorines sovietinės santvarkos realijas“. Prieiga per internetą: <<http://www.culturelive.lt/lt/programa2008/2008programa-drama/>> [žr. 2009-04-12].

⁷ Čepaitienė R. Lietuvių istorinės sąmonės tyrimų perspektyvos: ideologinis problemos lygmuo. *Politologija*, 2004, nr. 3(35), p. 84–100.

pažangią ateities visuomenę, praeitis dažnai tetarnavo veikiau kaip antipodas ir neigiamas pavyzdys, kaip pančiai, iš kurių žūtbut reikia išsivaduoti. Pavyzdžiui, totalitarizmui būdingą dichotominį mąstymą įkūnytų ir tuo metu išgalėjusios aštriai binarinės laiko opozicijos – *praeitis–dabartis, tarybinis–carinis* ir t. t. (Matyt, su tuo susijęs ir pomėgis socioekonominius laimėjimus grįsti priešinant juos 1913 m. statistikai).

Pasirinkus analizuoti šią temą, iš karto kyla iš pirmo žvilgsnio gal neakivaizdus, nes sąvokos dažnai painiojamos, bet fundamentalus klausimas. Visų pirma, ką turime omenyje – ypatingą ir savitą kultūros formą – *sovietinę* kultūrą, t. y. tam tikrą *totalitarinės kultūros*⁸ invariantą – gimusią ir augusią porevoliucinėje Rusijoje, o vėliau plėtotą bei adaptuotą Sovietų Sąjungoje ir jos įtakos (daugiau ar mažiau) šalyse, kurią ir šiandien su savotiška šiluma bei pasididžiavimu prisimena ne tik sovietmečio nostalgikai, bet ir dabartinio Rusijos režimo kritikai⁹? Ar *sovietmečio* kultūrą, t. y. pačias įvairiausias kultūros formas, pasireiškusias tuo laikotarpiu ne tik SSRS, bet ir vadinaamojo soclagerio erdvėje? Juk, nors manoma, kad sovietinė kultūra buvo konstruojama „iš viršaus“, tačiau masių ji visgi būdavo ne tik pasyviai įsisavinama, bet ir perdirbama, ypač šis procesas paspartėjo po J. Stalino mirties. Todėl oficialioji ideologija, nors ir garantavo tam tikrą kultūrinių vaizdinių rišlumą bei stabilumą, tačiau negalėjo užtikrinti, kad jų vartojimas ir funkcionavimas visiškai atitiks planuotus lūkesčius. Šiuolaikinės antropologų studijos atskleidė, kad sovietinė visuomenė buvo veikiau savotiškas varžybų laukas tarp neoficialaus ir kasdieniško gyvenimo iš vienos pusės ir dominuojančios partijos linijos iš kitos¹⁰.

Panašiai galime klausti, ar oficialioji sovietinė kultūra Lietuvoje išliko tik iš išorės primestu svetimkūniu, kurio imitacija bei stilizacija čia, be abejonės, plačiai paplito, nors iš esmės liko tik tuščiavidure forma? Ar, priešingai, ji turėjo bent kokių galimybių Lietuvoje formotis ir rutuliotis savarankiškai bei autentiškai? Kitaip tariant, ar bendrosios sovietinės kultūros sampratos Lietuvoje turėjo galimybių įgauti specifinių pavidalų, kylančių iš jos kultūrinių ir istorinių sąlygų ypatumų? Kita vertus, koks buvo galutinis šių sąveikų produktas, t. y. ar lietuviškoji kultūra išliko tautine, ar *virto* sovietine? Galiausiai bene įdomiausias ir iki šiol daugiausia ginčų keliantis klausimas, kokias oficialiosios ideologijos nenumatytas ar net nepageidautinas formas sovietmečiu įgijo lietuviškoji kultūra?

⁸ *Totalitarinė kultūra* – totalitarinių režimų oficialioji kultūra, susiklosčiusi XX a. 3–6 dešimtmėčiais ir savo klasiikinį pavidalą įgavusi Rusijoje / SSRS, Italijoje, Vokietijoje, Kinijoje, Š. Korėjoje, Vietname. Iš dalies reikšėsi tokių šalių kaip Ispanija, Portugalija, „juodųjų pulkininkų“ laikotarpio Graikija nuosaikesnėse totalitarinėse ar autoritarinėse sistemose. Kai kur egzistavo tik trumpai ir kultūroje nepaliko gilesnio pėdsako, pavyzdžiui, Kambodžoje. Plačiau žr.: Кондаков И. В. Тоталитарная культура. *Культурология XX век. Энциклопедия*. Санкт-Петербург, Университетская книга, 1998, том 2, с. 260–264.

⁹ Čia būtų galima raminėti senąją Liudmilos Bulavkos studiją. Žr.: Булавка Л. *Феномен советской культуры*. Москва, Культурная революция, 2008.

¹⁰ Pavyzdžiui, straipsnių rinkinyje *Consuming Russia: popular Culture, Sex and Society since Gorbachev*, (ed. by Adele Marie Barker). Duke University Press, 1999.

Aišku, šie klausimai per daug fundamentalūs, kad į juos būtų atsakyta šiame tekste, tačiau studijuojant Lietuvos kultūros padėtį sovietmečiu jie neišvengiami.

Visgi mūsų kultūros tyrinėjimai dar nepakankamai skyrė dėmesio tam, kaip sovietinė invazija į Lietuvą paveikė kultūros sritį, kokios joje vyko giluminės transformacijos, susidūrus su šiuo galingu išorės faktoriumi. Reikia pripažinti, kad ir šiandien, analizuojant sovietmetį – šią chronologiškai tokią artimą epochą – vis dar susiduriame su nemenkais sunkumais. Nepaisant gausėjančių tyrėjų, įvairėjančių teorinių-metodologinių tyrimų priegių ir pasirodžiusių pavienių studijų apie kai kuriuos sovietmečio aspektus, galima manyti, kad daugiau akcentuojant politinius bei socialinius¹¹, nei kultūrinius ir mentaliteto poslinkius dar nepakankamai išplėtotas arba bent jau naujai ideologiškai neangažuotas sovietmečio vaizdinys¹².

Dėl neabejotino sovietmečio tyrimų daugiaplaniškumo bei sudėtingumo ir ribotos straipsnio apimties šiame tekste bus labiau susitelkta tik į sovietinės kultūros formavimosi ištakas bei jos diegimą ir pri(si)taikymą prie lietuviškos kultūrinės terpės formomis ir variantais. Metodologiškai šiame tyrime daugiausia orientuojamasi į *semantinę komunikacinę* analizę, t. y. kokias reikšmes įgijo ar galėjo įgyti oficialieji pranešimai, ypač tie, kurie tiesiogiai ar netiesiogiai naudojami praeities kultūros idėjomis bei vizualinėmis formomis, kokiais kanalais vyko jų perdava viešojoje erdvėje?

Straipsnyje bus apsiribota Stalino epocha, kada susiformavo klasikiniai sovietinės mitologijos bruožai bei pavidalai, išlaikę savo galią ir vėliau, nes aprėpti esmines tiek pačios sovietinės, tiek lietuviškosios kultūros tendencijas iki pat nepriklausomybės atgavimo būtų pernelyg platus uždavinys.

SOVIETINĖ IDEOLOGIJA IR „PRAEITIES NAŠTA“

Egzistuojantys sovietinės kultūros tyrimai atskleidžia keletą „susidorojimo su praeities našta“ ar jos pritaikymo sovietinei ideologijai strategijų:

1) iš karto po Spalio perversmo pasireiškė visuotinis praeities **atmetimas** ir jos liekanų dabartyje **šalinimas**¹³, kuriems buvo būdinga radikali pastanga, „naująjį pasaulį statyti ant senojo griuvėsių“. Kultūros sferoje įsigalėjus Proletkultui¹⁴, šių tikslų buvo

¹¹ Kolektyvinė monografija *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2005; neseniai Lietuvos istorijos institute apgintos Sauliaus Grybkauško ir Viliaus Ivanausko disertacijos.

¹² Žr., pavyzdžiui, nevienareikšmius Nerijos Putinaitės knygos *Nenutrūkusi styga* vertinimus.

¹³ Čia būtų galima remtis olandų paveldosaugos teoretiko G. Ashwortho įžvalgomis, kad ankstesnių epochų suformuoti ir viešojoje erdvėje, ypač miestovaizdžiuose, užkoduoti ideologiniai pranešimai vykstant politinių režimų kaitai dažniausiai būna arba radikaliai šalinami, arba diskursyviai neutralizuojami muziejifikacijos pagalba. Plačiau žr.: Ashworth G. J. The conserved European City as Cultural Symbol: the Meaning of the Text. *Modern Europe. Place, Culture and Identity* (ed. by B. Graham). London, Arnold, 1998, p. 261–286.

¹⁴ Proletarinės kultūrinės bei švietėjiškos organizacijos Rusijoje pradėjo rasti iškart po 1917 m. vasario mėn.

siekiami avangardinio, su ankstesniųjų epochų estetinėmis tradicijomis ryžtingai nutraukusio ryšius meno priemonėmis. Visgi, žvelgiant retrospektyviai, porevoliucinėje Rusijoje proletkultinis avangardizmas iš esmės atliko buferio vaidmenį einant nuo ankstesnės buržuazinės prie klasikinės sovietinės kultūros;

2) selektyvus praeities estetinių bei moralinių kategorijų **reabilitavimas** prasidėjo XX a. 3 deš. pab.–4 pr. J. Stalinui ir A. Ždanovui suformavus visas kultūrinės raiškos sritis uzurpavusio *socialistinio realizmo* doktriną. Būtent ši doktrina tiesiogiai ir plačiu mastu virto naujuoju praeities estetinių, simbolinių bei prasminių kategorijų aruodu.

Tačiau „seno“ ir „naujo“ įvertinimo problema komunistiniam režimui iškilo, vos tik paėmė valdžią Rusijoje. Nepaisant aiškiai futuristinės režimo orientacijos, praeities ir jo relikvų perinterpretavimas buvo ypač svarbu norint pagrįsti Spalio perversmo teisėtumą. Siekiant parodyti, kad marksistinės idėjos nėra atsitiktinės ar laužtos iš piršto, neišvengiamai teko akcentuoti jų istorinę raidą ir tęstinumą, įvairiomis vizualinėmis bei verbalinėmis formomis sieti rusų bolševikus su XIX a. Vakarų Europos filosofinėmis ir socialinėmis teorijomis ir jų kūrėjais. Šio uždavinio svarbą gerai suvokė ir V. Leninas, sukūręs monumentaliosios propagandos planą. Po Spalio perversmo, pradėjus jį vykdyti, visoje Rusijoje pastatyti paminklai įvairių tautų revoliucionieriams, taip norint pademonstruoti socializmo idėjų paplitimą ir ilgaamžiškumą¹⁵. Anot vokiečių kultūros istoriko Stefano Plaggenborgo, šiais paminklais bolševikai siekė užmaskuoti nuosavos istorijos trūkumą¹⁶. Įtvirtinant naująją valdžios legitimaciją, skubėta naikinti senosios galios ženklus, ideologiškai „perrašant“ viešąją erdvę. Mažiau žinomas faktas, kad šį planą bandyta vykdyti ir Lietuvoje, kada čia veikė V. Mickevičiaus-Kapsuko vyriausybė, norėjusi Vilniuje statyti naujus paminklus, bet dėl susiklosčiusių aplinkybių nerealizavo. Be to, įgyvendinant Lenino sumanymą prisidėjo ir keli Rusijoje gyvenę lietuviai menininkai – skulptorius A. Blaževičius, architektas V. Dubeneckis¹⁷.

Išeičių istorikas V. Trumpa nurodo paradoksą, kad, nors ir būdama progresyviai bei futuristiškai angažuota, „marksistinė-lenininė teorija negali išsiversti be praeities palikimo: 1. praeities argumentai jai reikalingi įrodyti, kad ji nėra atsitiktinė, bet nuosekliai išaugusi iš giliai suprastos istorinės raidos; 2. be praeities argumentų jai sunku būtų

įvykių. A. Lunačarskio dėka jos buvo sujungtos į visos Rusijos Proletkultą. Proletkulto teoretikai (A. Bogdanovas ir kt.), remdamiesi „meno klasiškumo“ koncepcija, proletarinę kultūrą suvokė kaip visuomeninį „antstatą“ darbininkų diegiamai klasės industrinei „bazei“. Naujoji kultūra turėjo visiškai pakeisti senąją „buržuazinę“ ir plėtotis savarankiškai, paraleliai politinėms-ekonominėms permainoms. Po Spalio perversmo Proletkultas virto plačiausia masine organizacija (1920 m. vienijo per 80 000 darbininkų, leido 20 žurnalų, proletarų poetų eilių rinkinius ir t. t.). Plačiau žr.: Боров Ю. *Социалистический реализм: взгляд современника и современный взгляд*. Москва, АСТ: Олимп, 2008, с. 66.

¹⁵ Michalski S. *Public Monuments. Art in Political Bondage 1870–1997*. Reaktion Books, 1998, p. 107–109.

¹⁶ Плаггенборг Ш. *Революция и культура. Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма*. Санкт-Петербург, Журнал Нева, 2000, с. 276.

¹⁷ Plačiau žr.: Jasiulis L. Menas žengė į mases. V. Lenino monumentaliosios propagandos planas. *Literatūra ir menas*, 1980, nr. 18, p. 9.

įrodyti, kodėl visas istorinis procesas būtinai ir neišvengiamai turi vesti į komunizmą¹⁸. Tame, pasak išeivijos istoriko, ir slypėjo šios sistemos nenuoseklumas – norėdama pabrėžti savo naujumą ir originalumą ji turėjo remtis praeities autoritetu, kas, kaip žinia, praktikoje kėlė nemažai sunkumų. Tuo anaiptol nenorima pasakyti, kad sovietinė kultūra buvo vien mimetinė, aišku, ji sukūrė ir originalių diskursų bei vizualinių jų inkarnacijų, kurios vėliau plito, buvo mėgdžiojamos ar prievarta diegiamos SSRS okupuotose šalyse ar įtakos zonose, pavyzdžiui, tokios kaip stachanovizmas¹⁹ ir pan.

Problemos naujai ideologijai naudojant praeities vertybes iškilo labai anksti, dar iki 1917 m. Tai nustatyta ir Lenino kūryboje, kurioje galima išskirti kelis laikotarpius, atskleidžiančius, kaip kito jo požiūris į tradicijų pritaikymą dabarties reikmėms²⁰. XIX a. pabaigoje Leninas manė, kad marksistų santykis su tradicija esą turi būti aktyvus ir selektyvus: pripažinimo vertas ne visas paveldas, o tik ta jo dalis, kuri turi sąsajų su nauja istorine situacija. Iš esmės buvo konstatuota viena pagrindinių „atminties politikos“ ypatybių, kurią vėliau, tarpukariu, M. Halbwachsas suformuluos kaip „kolektyvinės atminties“ sąvoką. Prancūzų sociologo nuomone, jos funkcionavimas glaudžiai siejasi su galios santykiais: individuali ir grupinė atmintis yra konstruojamos **dabartyje**, atsirenkant ir išryškinant tik tuos praeities aspektus, kurie atitinka dabarties visuomenės poreikius, vertybes ar lūkesčius ir, žinoma, pamirštant ar ignoruojant likusius²¹.

Vėliau, 1908–1914 m., buvo suformuluota Lenino idėja apie dvi kultūras – buržuazinę ir demokratinę, iš kurių tik antroji yra verta dėmesio bei pagarbos. Šiuo pagrindu buvo daug griežčiau atmestas valdančiųjų sluoksnių kultūrinis palikimas. „Dviejų kultūrų“ teorija tapo sovietinės kultūros politikos kertiniu akmeniu.

Jau pirmaisiais sovietų valdžios metais Leninas apibrėžė savo požiūrį į tuo metu beįsigalinčią *Proletkulto* ideologiją, radikaliai pasisakančią prieš bet kokią teigiamą praeities kultūros vertinimą trokštamos utopijos vardan. Polemizuodamas su *Proletkulto* šalininkais kartu su L. Trockiu Leninas, nors ir paradoksalu, stėjo ginti tradicijų nuo *tabula rasa* požiūrio propaguotojų, įrodinėdamas, kad marksistai siekia ne naujos proletariato kultūros išsigalvojimo, o esamos kultūros geriausių pavyzdžių, tradicijų ir pasiekimų plėtojimo iš marksizmo pasaulėžiūros taško²².

Bėda ta, kad tokia viduje prieštaringa ir neišbaigta lenininė kultūros samprata, kaip ir daugeliu kitų atvejų, sovietinių ideologų vėliau buvo paversta neklystančia ir nepajudinama dogma. Tai visuomet kels tam tikrų nepatogumų – jos miglotumas

¹⁸ Trumpa V. Ties kultūrinio palikimo problema. *Metmenys*, 1960, nr. 3, p. 19.

¹⁹ Plačiau apie stachanovizmo fenomeną yra rašęs Bertholdas Unfriedas. Žr.: Unfried B. Montée et déclin des héros. *La fabrique des héros. Collection Ethnologie de France, Cahier 12* (sous la dir. de P. Centlivres, F. Zonabend et D. Fabre). Paris, Editions de la Maison des sciences de l'homme, 1998, p. 189–202.

²⁰ Новиков А. И. *Ленинизм и прогрессивные традиции русской общественной мысли*. Ленинград, 1965, с. 95–98.

²¹ Halbwachs M. *Mémoires collectives*. Paris, Albin Michel, 1997.

²² Plačiau žr.: Шацкий Е. *Утопия и традиция*. Москва, Прогресс, 1990, с. 271–277.

kultūros veikėjams niekuomet neleis jaustis saugiams dėl „teisingai marksistiškai suprasto“ praeities vertinimo, kuris, kaip žinoma, bėgant laikui šiek tiek kito kartu su generaline partijos linija. Sekdami Lenino ir kitų marksizmo klasikų idėja apie būtinybę dabarties žygiams semtis jėgų iš praeities, sovietiniai kultūros ideologai šias nuostatas bandė įgyvendinti įvairiose srityse. Nors „seno“ ir „naujo“ sankirtos diapazonas praktiškai svyravo nuo proletkultinės paniekos istorijai iki revoliucinių veikėjų ir įvykių garbinimo, tačiau „pažangių“ praeities relikvų selekcijos būdu visgi buvo siekiama spręsti „praeities naštos“ problemą.

Remdamasi ideologine „dvių kultūrų“ skirtimi sovietinė propaganda siekė padalyti praeitį į dvi skirtingas dalis – sovietmečio „priešistorę“ ir patį sovietinį laikotarpį, prasidėjusį 1917 m. Simptomai, kad, pavyzdžiui, 1970 m. pasirodžiusiame Viačeslavo Zimenko albume *Tarybinė istorinė tapyba* su 64 sovietinių dailininkų kūriniais reprodukcijomis, iš kurių 55 vaizduoja įvykius 1917 m. ir vėliau, o likusios 9 – tūkstantmetę Rusijos istoriją. Dėl procesų, vykstančių partijoje, ir ideologinių svyravimų šiek tiek keitėsi ir ikirevoliucinio laikotarpio vertinimai, išsileisdami į sovietinės kultūros kūrimo darbą tai daugiau, tai mažiau praeities elementų. Todėl šitos siužetinės fluktuacijos ir jų interpretacijų kaita gali būti itin informatyvios sovietmečio tyrinėtojams analizuojant tuometinę kultūrinę „atminties politiką“. Tačiau aišku viena – bet kokia kaina buvo vengiama pripažinti kultūros tradicijų tęstinumą, šias tendencijas dažnai apšaukiant „vieningosios srovės“ erezija, kuri, kaip parodė Lietuvoje 1960 m. kilęs vadinamasis „Trakų pilies atstatymo“ skandalas²³ ir kiti panašūs epizodai, tapo ypač aktualu pabaltijiečiams.

Sovietizacija Lietuvoje, kaip ir kitose Baltijos šalyse, prasidėjo vėliau ir kiek kitomis sociopolitinėmis aplinkybėmis nei anksčiau pajungtose respublikose, t. y. tuomet, kai stalinizmas jau buvo įsigalėjęs. Autentiškai Proletkulto raiškai Lietuvoje V. Kapsuko vyriausybės epizodas buvo per trumpas, tad sovietinės kultūros formos ją pasiekė tik po karo, kai socrealizmas jau buvo susiformavęs. Kokie buvo esminiai klasikinę formą įgavusios sovietinės kultūros ypatumai?

KLASIKINĖS SOVIETINĖS KULTŪROS BRUOŽAI

Porevoliucinėje Rusijoje įsigalint stalinizmui įvyko itin spartus ir aktyvus **uždaros visuomenės** kūrimo procesas, ne tik siekęs transformuoti pačią tikrovę, bet ir visiškai naujai ją verbalizuoti bei vizualizuoti. Todėl į sovietinę sistemą galima žvelgti kaip į atskirą civilizacijos tipą²⁴, kuriam būdinga savita pasaulėžiūra, pasaulėjauta ir

²³ Plačiau žr.: Čepaitienė R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius, LII leidykla, 2005, p. 197–202.

²⁴ Синявский А. *Основы советской цивилизации*. Москва, Аграф, 2001.

hierarchinė aukšto tarpusavio rišlumo bei susisaistymo lygio reikšmių bei simbolių sistema²⁵.

Pasak M. Foucault, kiekviena visuomenė generuoja ir puoselėja savą „tiesos režimą“. Totalitarinis valdymas šiuo atžvilgiu siekė absoliuto, nes dėjo visas pastangas, kad suformuotų ir išlaikytų socialinę bei mentalinę **vienybę** ir **monologiškumą**. Šį totalinį uždavinį ypač turėjo palengvinti naujo, neteisingomis iš praeities paveldėtomis nuostatomis „neužkėsto“ mononacionalinio, „tarybinio žmogaus“ kūrimo projektas²⁶.

Visuomenės unifikacijos beatodairiškai siekta per stiprų spaudimą kitaip mąstantiems, kalbantiems, besielgiantiems, besirengiantiems... Ideologijai buvo pajungti ir simboliškai traktuoti net tokie buitiniai dalykai kaip valgis ar šukuosena... Tad totalitarinėje schemoje negalėjo likti jokio autonomiško ar prasmiškai neapibrėžto elemento. Įdomu, kad kritinėmis aplinkybėmis net nesisteminiai ar šalutiniai veiksniai būdavo į(pa)jungiami, kaip atsitiko per Antrąjį pasaulinį karą, kai pagaliau palenkta iki tol priešiška laikyta stačiatikybė²⁷. In *extremis*, t. y. Didžiajame Tėvynės kare ar vėliau sovietinė valdžia aktyviai naudojosi ir nacionalistinėmis istorijos interpretacijomis, pavyzdžiui, tokiais tipiškai rusiškais herojais kaip Aleksandras Neviškis ar Ivanas Žiaurusis. Pasak G. Počepcovo, „ženklinės praeities figūros nuolat pasirodo dabartyje, ypač kriziniais periodais, kada iškyla naujojo kelio teisėtumo klausimas“²⁸. N. S. Timashefo nuomone, šis procesas prasidėjo dar prieš karą, kai stalininėje istorijos politikoje įvyko atsitraukimas nuo grynai revoliucinių įvaizdžių, kas buvo savotiškai dėsninga po didžiųjų 1937–1938 m. senosios bolševikų kartos valymų, prie ankstesnės Rusijos istorijos bei kai kurių politinių veikėjų, pavyzdžiui, Petro I reabilitavimo²⁹.

Galima pagrįstai manyti, kad sovietinis modelis buvo tik savotiška ankstesniojo carinio modelio tąsa ir perdirbinys. Jame *patvaldystę, stačiatikybę* ir *liaudiškumą* tiesiog pakeitė *partija, marksizmas-leninizmas*³⁰, *tarybinė liaudis*. Andrejus Siniavskis (pseudonimas Abram Terc) pastebėjo, kad savo turiniu, dvasia ir personažais socrealizmas yra daug artimesnis Rusijos XVIII nei XIX amžiui – „aštuonioliktas amžius mums artimas valstybės tikslingo kryptingumo idėja, stipriu pranašumo jausmu, aiškiu suvokimu, kad „Dievas su mumis“³¹.

²⁵ Žr., pavyzdžiui: Почепцов Г. *Тоталитарный человек. Очерки тоталитарного символизма и мифологии*. Киев, Глобус, 1994.

²⁶ Galbūt tarpinių variantu tarp realių etninių grupių ir suldytos į vieną katilą „tarybinės liaudies“ reikėtų laikyti tokias kategorijas kaip „лицо кавказской национальности“ arba „прибалт“.

²⁷ Куроедов В. А. Религия и церковь в советском государстве. Москва, 1982; О встрече И. В. Сталина с руководителями Русской православной церкви 4 сентября 1943 г. *Атеистические чтения*, 1990, no. 19, с. 52–55.

²⁸ Почепцов Г. *Семиотика*. Москва, Smart book, 2009, с. 416.

²⁹ Plačiau žr.: Timasheff N. S., *The Great Retreat. The Growth and Decline of Communism in Russia*. New York, Dutton and Comp., 1948, p. 246–254.

³⁰ Kitaip – *mokslinis komunizmas*, terminas, turėjęs rodyti racionalų, objektyvų ir empiriškai patvirtintą tikrovės pažinimo bei perkeitimo būdą.

³¹ Терц А. Путешествие на Черную речку. Москва, Захаров, 1999, с. 122–168. Cituojama iš Борев Ю. *Социалистический реализм: взгляд современника и современный взгляд*. Москва, АСТ: Олимп, 2008, с. 81.

Kaip ir carai, gensekai turėjo absoliučią valdžią, kuriai būdingas neapeliacinis moralinis ir tiesos formulavimo autoritetas, o sulydyta į vieningą bendruomenę „liaudis“ pasyviai ir džiaugsmingai gyveno pagal „iš aukščiau“ nuleistus sprendimus. Netgi buvo tęsiama tradicinė retorika, kur autoritetas išvengia kritikos, visuomeniniai interesai aukščiau už asmeninius, ypatingas vaidmuo socialinei harmonijai, kuklumui, net asketizmui, kas itin pabrėžiama sovietinių vadų ir didvyrių hagiografijose³², nuolankumui, socialinei lygiavai ir t. t.³³

Norint atskleisti stalinizmo epochoje klasikinį pavidalą įgijusios sovietinės kultūros sudėtingumą, galima pasiremti Florence Kluckhohn siūloma daugiadimensine kultūros vertybinių orientacijų schema, kur kiekviena kultūra neišvengia 5 pamatinių klausimų: individo santykio su kitais žmonėmis, laiko orientacijos, santykio su gamta, žmogaus prigimties klausimo ir veiklos orientacijos³⁴. Atsižvelgiant į tai, galėtume teigti, kad sovietinei kultūrai buvo būdinga:

1) žmonių santykiai aiškiai orientuoti į linijinę arba autoritetinę laikyseną, kurią totalitarinis režimas paveldėjo dar iš carinės epochos. Negana to, sovietinė sistema siekė išardyti ar bent susilpninti iki tol, ypač kaime, išlikusį bendruomeninį, kolateralinį tapatumą;

2) laiko orientacijoje vyravo ateitis (progresizmas). Į ateitį buvo nukreipta ir sovietinių ideologų iš ankstesnių epochų perimta bei plėtota Maskvos kaip *Trečiosios Romos* vizija. Be to, futuristiškai orientuotai sovietinei mitokūrai buvo itin būdinga *stebuklo retorika* – trokštama rodyti kaip jau išsipildžiusį arba bent jau nesunkiai ranka pasiekiamą³⁵;

3) dominavimas gamtos atžvilgiu – tai ne tik optimistinis tikėjimas technikos galia industrializuojant atsilikusią agrarinę visuomenę, bet ir paties žmogaus prigimties perdirbimu kaip esminiu socialinės inžinerijos tikslu;

4) su tuo susijęs ir žmogaus prigimties vertinimas kaip iš esmės įtartinos, pasiduo-dančios neigiamoms įtakoms ar net *a priori* genetiškai „užkrėstos“ netinkama socialine kilme, todėl reikalingos griežtos kontrolės ir tinkamo nukreipimo, kuo ir užsiima visagalis ir išplėtotas auklėtojų, cenzorių, propagandistų ir kontrolierių aparatas. Aki-vaizdu, kad sovietinė retorika tikrovę iš esmės piešė monochromatiškai. „Didvyriai“ ir „priešai“³⁶ buvo nors ir negalinčios viena be kitos, bet psichologiškai visiškai stabilios

³² Beje, tiek šventojo, tiek sovietinio didvyrio hagiografijos žanrai panašūs tuo, kad juose visas asmens gyvenimas dažniausiai pateikiamas idealizuotai ir idiliškai, be jokios dėmės, lyg jis nuo pat kūdikystės būtų aiškiai žinojęs savo tikslą bei pašaukimą.

³³ Почепцов Г. Семиотика..., с. 275.

³⁴ Kluckhohn F., Strodtbeck F. L. *Variations in Value Orientations*. Evanston: Row, Peterson, 1961. Šios teorijos trumpą apžvalgą yra pateikęs Vytautas Kavolis. Žr.: Kavolis V. *Kultūros dirbtuvė*. Vilnius, Baltos lankos, 1996, p. 103–116.

³⁵ Почепцов Г. Семиотика..., с. 348.

³⁶ Charakteringa, kad „priešai“ kaip „didvyrių“ antipodai dažniausiai vaizduoti tarsi neregimais saitais susieti su ikirevoliucine praeitimi arba su tuometinių Vakarų įtaka.

ir nekintančios kategorijos, o jokia „priešų“ rehabilitacija, perauklėjimas ar atgaila čia iš principo nebuvo įmanoma;

5) veikla buvo nukreipiama siekti tikslo, dedamos energingos, kartais net antžmogiškos pastangos keisti aplinką socioumo naudai. Kadangi žmonės buvo ideologiškai vertinami pagal tai, kiek pastangų įdėjo į utopinį projektą pasauliui pertvarkyti, jie, kaip senovės argonautai, turėjo pasiekti žemės pakraščius³⁷ ar užpildyti visas tuščias erdves nuo kalnų viršūnių iki Šiaurės ašigalio ir kosmoso, imtis gigantiškų aplinkos transformavimo veiksmų, pavyzdžiui, pasukti upes. Todėl tarybinio žmogaus idealas – karo ar darbo „didvyris“ – turėjo visiškai pajungti savo individualumą visuomeniniams poreikiams, net atiduoti gyvybę trokštamo idealo vardan. Milijonų žmonių, tapusių valstybinės mašinerijos sraigteliais, žūtis totalitarinėje pasaulėvokoje todėl ir neturėjo didesnės reikšmės, nelaikoma kažin kokia tragedija.

Kaip sektinas pavyzdys itin veikė propagandos aktyviai diegiamas „tarybinių didvyrių“ kultas. Sovietinė heroika taip išryškino sistemai reikalingus individo bruožus, kad jie mažai ką bendro beturėjo su realiais asmenimis ir įvykiais. „Tapyboje, romanuose, filmuose socialistinis realizmas sukūrė paralelų pasaulį, apgyvendintą didvyriais ir didvyrėmis, kurie personifikavo politines idėjas. Nepavargstantys darbininkai, narsūs Raudonosios armijos kariai, stropūs mokiniai ar atsidavę partiniai darbuotojai – visi jie demonstravo pavyzdinį elgesį ir teisingą pilietinę poziciją“³⁸, – rašo totalitarinės propagandos tyrinėtojas Toby Clarkas. Taigi, sovietiniai didvyriai veikiau atspindėjo to meto ideologines siekiamybes ir lūkesčius nei konkrečius juos įkūnijusių asmenų likimus. G. Počepcovo pastebėjimu, pagrindiniai sovietiniai didvyriai – Pavlikas Morozovas, Aleksejus Stachanovas, Zoja Kosmodemjanskaja, Aleksandras Matrosovai ir t. t. įkūnijo visuomeniškumo pergalę prieš kraujo ryšius, mirties baimę ar net fizines žmogaus galimybes. Vienintelis jų tikslas ir uždavinys – parodyti perėjimą nuo biologinių prie socialinių dėsnių³⁹.

Akivaizdų sovietinės sistemos polinkį į hierarchiškumą galima fiksuoti ir didvyrių panteone⁴⁰. Jo viršūnėje atsiduria vadų asmens kultas, pasireiškiantis dar jiems esant gyviems, ypač sustiprėjantis po jų mirties, juolab jeigu tai kankinio mirtis kaip S. Kirovo atveju. Sovietinių didvyrių-kankinių pavyzdžiai (aiški analogija su krikščioniškąja martirologija) – tai ne tik didaktinė priemonė masėms sutelkti, bet ir atsvara

³⁷ Įdomu, kad šalia didvyrių statytojų ir kūrėjų, ikikarinėje Sovietų Sąjungoje masių vaizduotę buvo užvaldęs ir romantiškas lakūno vaizdinys. Tame galima įžvelgti paraleles su analogiškais reiškiniiais kitose šalyse, tarp jų ir Lietuvoje. Aišku, čia turima omenyje Dariaus ir Girėno transatlantinį skrydį, kuris buvo panaudotas kuriant nacionalistinį įvaizdį. Plačiau žr.: Butautas I., Čepaitienė R. „Mus vienija alus ir pergalės“? arba sportas ir lietuviškoji tapatybė. *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, nr. 17, p. 97–112.

³⁸ Clark T. *Art and Propaganda in the Twentieth Century. The Political Image in the Age of Mass Culture*. New York, 1997, p. 87.

³⁹ Почепцов Г. Семиотика..., с. 289.

⁴⁰ Clark K. *The Soviet Novel. History as Ritual*. Chicago, The University of Chicago Press, 1981, p. 115–124.

galimam ideologiniam silpnavališkumui ar šiaudadūšiškumui priešų atžvilgiu⁴¹. Šalia tokių kankinystės atvejų kaip Pavliko Morozovo žūtis ar literatūrinis, o vėliau ir kinematografinis Pavelo Korčiagino personažas išsirikiuoja eilė komunistinio judėjimo herojų-kankinių ir iš kitų Europos šalių – E. Thälmannas Vokietijoje, Guy Moquet ir Danielle Casanova Prancūzijoje, jau nekalbant apie Che Guevarą ir pan.

Sovietiniai didvyriai, panašiai kaip krikščionių šventieji ar nacionalizmo herojai, peržengia fizinio pasaulio ribas, paaukodami savo gyvybes aukštesnio idealo vardan⁴². Tokiu būdu jie yra pašaukti kompensuoti sistemos trūkumus, savo kūnu uždengti jos plyšius. Taigi jie yra sąmoningos ir savanoriškos aukos, kurias politinis režimas pakloja ant savo pergales altoriaus – šioje totalitarinėje logikoje išties slypi sąmoniniai archajinių laikų atgarsiai. Iš tiesų, kaip pastebi I. Kondakovas, „totalitarinė kultūra, prisirišusi prie mitologinių archetipų, yra konservatyvi ir archajiška, jos numylėti įvaizdžiai – atletas, kovotojas, ginkluotas karys, pasiruošęs atremti sunkumus, atlikti garbingą užduotį arba žygdarbi; daugiavaikė motina didvyrė, įkūnijanti žemės vaisinumą ir giminės pratęsimą; taikdariškas ir didingas vadas, nusileidžiantis bendrauti su liaudimi arba stebintis ją iš savo aukštybių, džiaugsmingos ir pakylėtos minios, susivienijusios iškilmingose eisenose, kariniame ar sportiniame parade, kovos rikiuotėje ar darbo įkarštyje; šeimyninė idilė kaip visuotinės laimės simbolis ir t. t.“⁴³

Sovietinė heroika realizuojama monumentaliųjų ir statuomaniškų⁴⁴ (paminklai, mauzoliejai, mumifikacija, muziejai...) meno formų ir totalinio diskurso pagalba, kai herojų kultas formuojamas bei palaikomas literatūroje, dainose, kine, miestų ir gatvių pavadinimuose ir pan.

Tad galime teigti, kad kurdamą savo monumentalios ir herojiškos kultūros rūmą totalitarinė propaganda iš tiesų nemažai sėmėsi iš laiko patikrintų antikinių, krikščionybės⁴⁵ ir nacionalizmo įvaizdžių bei simbolių. Ypač atkreiptinas dėmesys į jos kvazireliginį pobūdį.

Pradedant Didžiąja prancūzų revoliucija įvairios *politinės religijos* formos siekė pakeisti tradicines, ypač krikščionybę, kurdamos nuosavą sakralumo plotmę, įformintą savita politine liturgika ir, be abejonės, teleologija⁴⁶. Kai kurie tyrinėtojai aiškiai fik-

⁴¹ Clark K. *The Soviet Novel...*, p. 131–133; Morris M. *Saints and Revolutionaries. The Ascetic Hero in Russian Literature*. New York, State University of New York Press, 1993.

⁴² Plačiau žr.: *La fabrique des héros* (sous la dir. de P. Centlivres, D. Fabre et F. Zonabend). Collection Ethnologie de la France, Cahier 12. Paris, Editions de la Maison des sciences de l'homme, 1998.

⁴³ Кондаков И. В. Тоталитарная культура, Культурология XX век. Энциклопедия. Санкт-Петербург, Университетская книга, 1998, том 2, с. 261.

⁴⁴ „Statuomanijos“ sąvoka perimta iš Maurice'o Agulhono. Žr.: Agulhon M. *Historie vagabonde*. Paris, Gallimard, 1988, vol. 1.

⁴⁵ Čia prisimintinas tapytojo K. Petrovo-Vodkino sukurtas patetiškas ir įstabus „revoliucinės madonos“ paveikslas (oficialus pavadinimas „1918 m. Petrograde“ (Petrogrado madona), 1920 m.), talentingai „proletariškai“ perfrazuojantis sakralinėje tapyboje populiarią mariologinę temą.

⁴⁶ Sironneau J.-P. *Sécularisation et religions politiques*. Paris, Moutin, 1982.

suoja pseudokrikščionišką ir pseudobažnytinį, taigi iš esmės mimetinį totalitarinės kultūros braižą, kurį žymi tokie fenomenai kaip tariama švč. trejybė – Marksas, Engelas, Leninas, pseudobažnyčia – partija, nuosavas „šventasis raštas“ – marksizmo-leninizmo klasikų veikalai, nuosava „dangaus karalystė“ – komunizmas, savos ikonos⁴⁷ ir šventųjų relikvijos, pavyzdžiui, Lenino palaikai mauzoliejuje, išstis „šventųjų“ panteonas, netgi nuosavas „antikristas“ – „pasaulinė buržuazija“, savos misterijos – priėmimo į spaliukus, pionierius, komjaunuolius, komunistus apeigos ir t. t.⁴⁸ Be to, totalitarinei kultūrai būdingas neapeliacinis politinės valdžios kultas vedė prie nekritiško ir itin dogmatiško santykio su politiniais mitais ir ideologemomis, masinių pseudoreliginių ritualų, tokių kaip paradai, šventės, jubiliejai, minėjimai, viešos prasižengusiųjų atgailos partiniuose susirinkimuose ir pan.⁴⁹

Jeigu stalinizmo suformuotas ideologinis kultūros modelis buvo dramatiškas, herojiškas, net tragiškas, jo palaipsnę slinkti „atšilimo“ link žymėjo ir ženklų bei nuostatų kaita, po truputį pradėjusi skirti „viešą“ ir „privačią“ erdves, į kurią įsileido vis daugiau interpretacijų⁵⁰. Kaip teigia kai kurie tyrinėtojai, pradedant N. Chruščiovo epocha, fiksuojamas monolitinės sovietinės sąmonės skaidymosi į oficialiąją ir neoficialiąją, viešąją ir „virtuvinę“ procesas. Visgi rišlumą ir jėgą išlaikiusios pagrandinės, sakytume, klasikinės kolektyvinės reprezentacijos ir vėliau atliko žymų vaidmenį valdžios simbolizacijoje bei visuomenės indoktrinacijoje. Ideologinių įvaizdžių sklaida per literatūrą, kiną, muziką ir plastinius menus ne tik palengvino šį darbą, bet ir užkirto kelius bet kokiam kritiniam santykiui su šiais reiškinais. Tad meno reikšmė indoktrinuojuojant visuomenę, be jokios abejonės, buvo didžiulė ir itin veiksminga.

„DIDYSIS STILIUS“⁵¹ IR MENINIŲ TRADICIJŲ PRITAIKYMAS

Revoliucijos laikų eksperimentinį ir modernistinį meną nuo 1929 m. SSRS ėmė keisti labiau tradicinis ir grubesnis realizmas, kuris 1932 m. įtvirtino *socialistinio realizmo* metodą kaip visiems privalomą doktriną. Būtent 1932 m., po slapto J. Stalino

⁴⁷ Puikiai žinomas faktas, kad ne visi dailininkai turėjo teisę piešti vadų portretus ar kurti skulptūras, o tik režimo oficialiai aprobuotieji; juos vaizduojant buvo išgalėjęs ikonų tapybės taisykles primenantis kanonas.

⁴⁸ Камчатнов А. О концепте интеллигенции в контексте русской культуры. Prieiga per internetą: <http://209.85.129.132/search?q=cache:dmH0lx-EE6sJ:www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Article/kam_konc.php+%D0%BF%D1%81%D0%B5%D0%B2%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%B%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C&cd=4&hl=lt&ct=clnk&gl=lt> [žr. 2009-02-13].

⁴⁹ Pseudoreliginis totalitarinės kultūros pobūdis yra viena įdomiausių ir vaisingiausių tyrimo perspektyvų. Tarp „politinės religijos“ koncepcijos pradininkų paminėtini R. Guardini, A. Berdiajevas, A. Menis ir kt.

⁵⁰ Вайль П., Генис А. 60-е. *Мир советского человека*. Москва, 1996, с. 67–68.

⁵¹ Plačiau apie „didįjį sovietinės kultūros stilių“ žr. Vladimiro Papiorno knyga. Паперный В. *Культура Два*. Москва, Новое литературное обозрение, 1996.

ir meno darbuotojų susitikimo, *Literaturnaja gazeta* puslapiuose ši sąvoka pavartota pirmąkart, o 1934 m. A. Ždanovo dėka išplito⁵². Nors Stalinas, atrodo, vengė viešai pasisakyti meno ar kultūros klausimais, beveik nekyla abejonių, kad būtent jį reikėtų laikyti socrealizmo doktrinos kūrėju. Pasak menotyrininko I. Golomštoko, 1946–1953 m. periodą reikėtų laikyti ne tik išbaigčiausiu ir produktyviausiu, bet ir labiausiai „klasikiniu“ sovietinio totalitarinio meno laikotarpiu⁵³. Tačiau ši nuomonė galėtų būti ginčijama remiantis gausiais architektūros ir ypač kinematografijos pavyzdžiais, liudijančiais aiškų ideologinio ir estetinio kanono susiformavimą dar prieškarėje.

Paradoksalu ir ironiška, kad, paskelbęs karą ne tik buržuazinės kultūros paveldui, bet ir visoms avangardizmo tendencijoms, XX a. totalitarizmas atgaivino sutryptą ir sunaikintą buržuazinę kultūrą perimdamas pseudoklasicistines formas⁵⁴, tačiau tai anaip tol nebuvo atsitiktinumas. Politinės galios apoteozei reikėjo teatralizuotos aplinkos ir ritualų, tam tikslui buvo kuriamos gigantiškos dekoracijos, kuriomis virsdavo ideologiškai įformintos viešosios erdvės, didingi architektūriniai statiniai, net ištisi miestai, pavyzdžiui, po karo radikalai transformuotas Minskas⁵⁵ – savotiški vartai į *Trečiąją Romą* – Maskvą⁵⁶. Šis fasadas turėjo patikimai uždengti realių reikalų padėtį.

Taigi į sovietinę kultūrą galima žvelgti kaip į besiremiančią ne tik aukšto lygio verbalizacija, mat viešajam ir privačiam diskursui formuoti bei kontroliuoti buvo metamos neįsivaizduojamos lėšos ir represinis aparatas, bet ir vizualizacija – monumentaliois priemonėmis išgaunamu teatrališkumu.

Tačiau iš ankstyvuojų porevoliuciniu periodu klestėjusio avangardinio projekto, nors jo forma ir buvo atmesta, visgi liko gyvuoti pagrindiniai principai⁵⁷:

- 1) *meno partiškumas*, t. y. jo pajungimas politinės pasaulėžiūros įtvirtinimui;
- 2) *meno masiškumo koncepcija* – fundamentali visai totalitarizmo estetikai. Šiuo atveju meno uždavinys buvo ne tiek tarnauti propagandai, kiek veikiau įkūnyti tam tikros rūšies „socialinę inžineriją“;
- 3) „*naujojo žmogaus*“ idėja, tapusi totalitarinės kultūros „ezoteriniu tikslu“. Visų pirma ši naująją žmogų simboliniame lygmenyje įkūnijo ne tik jau minėti didvyriai, bet ir patys partijos vadai, pradedant Leninu. Stalinas itin siekė parodyti save ne tik kaip „Leniną šiandien“, bet ir kaip savotišką naująjį Leonardo da Vinči – intelektualinį

⁵² Golomstock I. *L'art totalitaire. Union Soviétique, III-e Reich, Italie fasciste, Chine*, Paris, Editions Carré, 1991, p. 89–92.

⁵³ Golomstock I. *L'art totalitaire...*, p. 143.

⁵⁴ Samalavičius A. Architektūra moderniojo projekto nelaisvėje. *Literatūra ir menas*, 1997, nr. 43, p. 8.

⁵⁵ Кірычэнка В. Мінск. Гістарычны партрэт горада 1952–1959. Мінск, Беларусь, 2006.

⁵⁶ Клинов А. Минск – место утопии... Prieiga per internetą: <http://archvuz.ru/magazine/Numbers/2006_04/print.html?pr=IA/ia3> [žr. 2009-01-12].

⁵⁷ Иванов С. Г. Архитектура в культуротворчестве тоталитаризма. Философско –эстетический анализ. Киев, СтилоС, 2001, с. 31–32.

ir kūrybinį genijų, išmananti visas sritis, pradedant kalbotyra ir baigiant biologija. Tiesa, vėliau šis antžmogiškas idealas ir jo konkrečios inkarnacijos ėmė per daug išsiskirti, kartais netgi su nepageidautiniais komizmo efektais (prisiminkime anekdotus apie N. Chruščiovą ar L. Brežnevą);

4) *kolektyvizmo samprata*, raginusi dėl visuomeninių interesų aukoti individualią meninę saviraišką (vadinamasis „brigados metodas“);

5) *socialinis optimizmas* kaip pati pastoviausia totalitarinės kultūros emocinė charakteristika. Monologinis kultūros pobūdis skatino supaprastintą, todėl masėms lengvai suprantamą ir dėl to optimistinę bet kurios situacijos matymą. O „vis dar pasitaikantys“ sunkumai ar nesėkmės būdavo vienareikšmiškai nurašomi gausių ir nuolat demaskuojamų vidaus bei išorės „priešų“ veikimui. Juk vieninga nuomonė gali būti tik optimistinė arba pesimistinė, tad aišku, kad buvo pasirinkta pirmoji iš jų. Sovietinė mitologija tapo optimizmo generatoriumi, tokiu užkrečiamu ir užtikrintu, kad visos bėdos ir sunkumai buvo matomi kaip „laikini“ ir nesunkiai įveikiami. Galbūt tame reikėtų ieškoti bent vienos iš iracionaliosios sovietmečio nostalgijos priežasčių – optimistinis tikrovės interpretavimas ir šviesios ateities vaizdas buvo daug patrauklesnis nei posovietinėje erdvėje įsivyravęs pesimistinis bei negatyvistinis (net nihilistinis) dabarties traktavimas pramaišiu su miglotos ir nesaugios ateities baime. Taigi Stalino epocha iš ankstesnio avangardinio laikotarpio perėmė ir išsaugojo utopinio meno ir gyvenimo suliejimo vaizdinio liekaną.

Įdomu, kad tiek nacistinės Vokietijos, tiek SSRS meno teoretikai, jau nekalbant apie italų fašistus, savo estetinius idealus daugiausia siejo su klasikine antika, laikyta nepalyginamai pranašesne už viduramžių meną, kurio tamsiam ir slegiančiam misticismui buvo priešingas senovės Graikijos ir Romos meno aiškumas, monumentalumas ir prakilnumas. Oficialiai teigta, kad šiuos principus taikiusioje socialistinėje architektūroje turi derėti techninės galimybės, funkcinė esmė ir meninė išraiška – būtent tokia darna būdinga antikiniams pastatams. SSSR meno istorikai net bandė išvesti architektūros raidos liniją nuo senovės Graikijos per Romą, Rytus iki Rusijos⁵⁸. Teigta, kad viduramžių meno šedevrai atsirado ne dėl krikščionybės, bet kaip tik nepaisant jos. Iš esmės bendroji meno istorijos raida sovietinių meno teoretikų buvo įsivaizduojama kaip priešišku meno srovių negailestinga tarpusavio kova, neišvengiamai pasibaigianti vieno iš jų pergale. Šioje dichotomijoje galima įžvelgti bet kuriam totalitarizmui būdingą logiką.

Turinio požiūriu socrealizmas turėjo įkūnyti stalininę „nacionalinės formos“ ir „socialistinio turinio“ kultūros idėją. „Socialistinis turinys“ aprėpė nemažai ideologinių klišių: „Partijos dvasią“, progresyvias idėjas, „liaudies narsą“ ir pan., o „nacionalinį turinį“ perteikė SSSR tautų nacionalinių meno tradicijų ypatumai. Tai pasireiškė gana iškreiptomis formomis. Pavyzdžiui, senieji Paleko miniatiūristai, iki revoliucijos

⁵⁸ Golomstock I. *L'art totalitaire...*, p. 298.

kūrę ikonas, dabar dekoravo lakuotas dėžutes revoliucinėmis scenomis, nukopijuotomis nuo garsiųjų Stalino premijos laureatų drobių, Bucharos kilimų audėjai ar Kaljazino siuvinėtojos puošė Stalino portretus nacionaliniais ornamentais ir pan. Šie ir kiti pavyzdžiai parodo spartų liaudies meno semantinio sterilizavimo ir primityvaus adaptavimo ideologijai procesą.

Iš tiesų sovietiniame mene buvo svarbiau stiliaus ir temos „grynumas“ nei atlikimo profesionalumas ir autentiškumas. Be to, dažnai viešai demonstruojamas „nacionalumas“ ir „tautų draugystė“ turėjo dengti neišvengiamą rusifikaciją. Toks masinis liaudžiai suprantamas ir priimtinas menas, eliminavus ar griežtai apribojus aukštosios elitinės kultūros raiškos galimybes, atitinkamai apdorotai „liaudies kultūrai“ palikdavo tik ideologinio dekoru vaidmenį. Kaip būdingas pavyzdys prisimintinas Visasąjunginės liaudies ūkio pasiekimų parodos kompleksas (ВДХХ) Maskvoje, kur sudėjęs krūvon SSRS respublikų tautodailės ir klasicizmo estetikos principus sąmoningai konstruotas „tarybinių tautų draugystės ir bendradarbiavimo“ simbolinis mazgas⁵⁹.

Kita vertus, „tautą“ verčiant „liaudimi“, ideologiškai perfiltruoti etnokultūros elementai būdavo pasitelkiami tiesiog kaip savotiška didaktinė priemonė – neigiama sovietinės pažangos iliustracija. „Balanos gadynei“ priešinama visuotinė elektrifikacija, tradicinei kaimo bendruomenei – kolūkinė gerovė ir pan. Be to, pažymėtina, ir nūdien naudojant etnokultūrą galima matyti iš sovietmečio paveldėtą pomėgį akcentuoti pramoginius jos bruožus. Tad kaip šiame kontekste buvo naudojamos lietuviškosios istorinės ir estetinės formos?

LIETUVOS ISTORIJOS IR KULTŪROS PAVELDO NAUDOJIMAS SOVIETIZACIJOS REIKMĖMS

Reikia nepamiršti, kad sovietinė kultūra Lietuvoje susidūrė su savita ir gyvybinga nacionaline kultūra, o šitai sukėlė konfliktą. Čia, kaip ir kitose Baltijos valstybėse, buvo sunkiau be ceremonijų pajungti kultūros vertybes politiniams, ypač propagandos, tikslams, nors tai per nepalyginamai ilgesnį ir nuoseklesnį visuomenės sovietizacijos procesą pavyko pasiekti kitose Sovietų Sąjungos respublikose. Todėl stalininiu laikotarpiu prasidėjo itin agresyvus ir intensyvus sovietinės kultūros importavimo procesas, siekęs persmelkti visas viešąsias sritis, pradedant sovietinės kalbos ir retorikos diegimu į bendrinę kalbą ir baigiant estetinio kanono infiltravimu. Dėl to invazinės kultūros sluoksnis ėmė dengti vietinę. Šis santykis po truputį pradės keistis tik nuo „atšilimo“ epochos, kai dėl anksčiau minėtų priežasčių pradėjo švelnėti bendrosios režimo

⁵⁹ Plačiau žr.: Нефедов П. ВСХВ-39. Архнадзор, 2008.10.20; prieiga per internetą: <<http://www.archnadzor.ru/?s=%D0%9D%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B2>> [žr. 2009-03-24].

nuostatos kultūros atžvilgiu, kuo daugiau ar mažiau sėkmingai pabandė pasinaudoti vietiniai kultūros politikai⁶⁰.

Visgi reikia apgailestauti, kad tiek paties „tautinio socializmo“, tiek, sąlygiškai sakant, „tautinės tarybinės kultūros“ problema vis dar mūsų istoriografijoje menkai analizuotas siužetas⁶¹. Todėl, nesant išsamesnių tyrimų, kol kas galima bandyti išryškinti tik esminius probleminius šios temos sandus.

Galima drąsiai teigti, kad sovietmetyje daugiausia nuostolių Lietuvos kultūrai ir jos paveldui atnešė būtent stalininis laikotarpis. Ar kultūros viziją stalinizmo periode Lietuvoje galėtume laikyti Proletkulto atitikmeniu? Klausimas atrodytų neistoriškas, galbūt ir nelogiškas, tačiau... Jeigu pamatine proletkultininkų pozicija buvo visiškas praeities atmetimas ir naujos kultūros kūrimas, tai 1940 metais pradėta ir po karo pratęsta grubi Lietuvos sovietizacija stalininiu pavidalu kaip tik ir buvo nukreipta prieš ankstesnę „buržuazinę“ santvarką, kartu diegiant Lietuvai naujos sovietinės gyvensenos ir pasaulėžiūros standartus. Daugeliu atvejų beatodairiškai atmetus senąją kultūrą buvo galima trinti ne tik valstybingumo pėdsakus iš kolektyvinės atminties bei viešosios erdvės, bet ir nebaudžiamai naikinti, grobstyti ar apleisti sakralines ir dvaro vertybes⁶².

G. Orwellas knygoje „1984-iejį“ išpopuliarino mintį, kad totalitariniuose režimuose nuolat vyksta oficialus istorijos perrašymas norint patenkinti kintančius poreikius: „kas kontroliuoja praeitį, kontroliuoja ateitį: kas kontroliuoja dabartį, kontroliuoja praeitį“. Kaip žinoma, sovietinė sistema įvairiais būdais bandė uždrausti naudoti pajungtųjų tautų paveldą nacionalistiniams tikslams, taip stiprindama supranacionalistinę (internacionalinę) ar veikiau didžiarusiškąją ideologiją. Vienas iš jų buvo grėsmės režimui šalinimas neigiant istorinius šaltinius, kuriais galėtų remtis oponentai ar disidentai, juos sunaikinant arba monopolizavus priėjimą prie jų liekanų bei archyvų. Kitas būdas buvo monopolizuoti pačią praeities simbolių bei vertybių interpretaciją, taip užkertant kelią jas panaudoti moderniojo nacionalizmo tikslams. Tai vadinama „muziejifikacijos“ keliu, kurį bene pirmieji išbandė Didžiosios prancūzų revoliucijos ideologai⁶³. Šis būdas vertina kultūros paveldo vertybes *tik* kaip meno kūrinius, jais

⁶⁰ Ideologinių nuostatų lietuviškosios kultūros atžvilgiu kaitą postalininiu laikotarpiu yra analizavęs Arūnas Streikus. Žr.: Streikus A. Istorinės atminties sovietizacijos ypatybės. *Naujasis židinys–Aidai*, 2005, nr. 9; Streikus A. Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą. *Genocidas ir rezistencija*, 2007, nr. 1(21), p. 7–29.

⁶¹ Plačiau žr.: *Priklausomybės metų lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*. Vilnius, Pasaulio liuanistų bendrija, Baltos lankos, 1996; Putnaitė N. *Šiaurės Atėnų tremtiniai. Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a.* Vilnius, Aidai, 2004, p. 145–168.

⁶² Plačiau žr.: Čepaitienė R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius, LII, 2005, p. 170–186.

⁶³ Prancūzų paveldosaugininkas J.-M. Leniaud savo studijoje teigia, kad jau Didžiosios prancūzų revoliucijos ideologai labai aštriai pajuto prieštaravimą, kylantį iš poreikio integruoti į savo politinius ir ideologinius tikslus praeities vaizdinius ir paveldą, kurie jiems buvo priešiški. Šiai problemai spręsti buvo rastos kelios išeitys: pirma, vengiant matyti kultūros vertybėse bet kokį politinį ar religinį turinį, jos būdavo tiesiog fiziškai dekontekstuali-

domimasi esą neturint *jokio* politinio ar socialinio tikslo, pavyzdžiui, taip buvo interpretuojama uždarytų mečečių paskirtis sovietinėse Centrinės Azijos respublikose. Ši politika buvo sėkminga ištisus 70 metų, tiek etnis nacionalizmas išlaikytas represuotas, tačiau 9-o deš. antrojoje pusėje ji tapo neveiksminga, nes pastangos pasirodė akivaizdžiai bergždžios.

Lietuvoje šios dekontekstualizacijos, perinterpretavimo ir muziejifikacijos strategijos buvo naudojamos itin aktyviai. Tai liudytų ne tik naujų sovietinių valstybingumo ženklų kūrimo darbas (sienos, vėliava, herbas, himnas, Lenino ir kitų SSRS veikėjų paminklai ir pan.), kartu naikinant ar apleidžiant senuosius simbolius, bet ir paties lietuviškojo valstybingumo neigimo pastangos („buržuazinių nacionalistų“ ideologema, pokarinės antisovietinės rezistencijos kaip „brolių žudiško“ karo interpretacija; aktyvios „klasių kovos“ Lietuvoje paieškos ir t. t., tarpukario LR istorijos paminklų naikinimo ar ignoravimo pavyzdžiai). Tam buvo pasitelktas prievartinis perėjimas nuo „šapokinės“ prie „žiugždiškosios“ istorijos interpretacijos⁶⁴, kurioje Lietuvos istorija buvo neatsiejama nuo Rusijos įtakos ir geopolitinės orbitos. Su tuo susijęs ir LDK paveldo už Lietuvos ribų ignoravimas, turėjęs itin neigiamų pasekmių mūsų menotyros kokybei ir pan.

Po Stalino mirties kiek švelnėjančią kultūros situaciją gerai parodo ir LKP pirmojo sekretoriaus pozicija. 1958 m. kalbėdamas LKP suvažiavime A. Sniečkus pasakė: „Demaskuodami buržuazinę santvarką, mes, komunistai, didžiai vertiname visa tai, kas buvo lietuvių tautos sukurta įvairiose gyvenimo šakose buržuaziniais metais... mums svetimas bet koks nihilizmas lietuvių praeities literatūros ir meno palikimo, liaudies meno atžvilgiu.“ Be to, jis labai griežtai pasisakė prieš „nihilistines pažiūras į nacionalinius ypatumus“⁶⁵. Visgi, pasak S. Laurinaičio, „jeigu Tarybų Rusijoje po Spalio revoliucijos, vertinant kultūros reiškinius, didžiausią pavojų kėlė nihilistinė proletkultininkų koncepcija, tai Lietuvoje – „vieningoji srovė“⁶⁶, siūliusi atsakyti antagonistinio požiūrio į kultūrą, suvokiamą kaip geriausių jos pasiekimų visumą, nepaisant kūrėjų socialinės kilmės ar pasaulėžiūros. Nors ir pasmerkęs socialistinio realizmo metodą, kaip siaurą ir schematišką, bene pagrindinis LTSR kultūros ideologas

zuojamos, t. y. perkeliamos į muziejus ar paminklų registrą. Tuo būdu kultūros vertybėms likdavo pripažįstama tik mokslinė, istorinė, meninė, etnologinė ir pan. vertės, ignoruojant jų buvusią pirminę paskirtį. Antra, tai šių vertybių perinterpretavimo kelias, perkeliant jas į visai kitą ideologinį kontekstą. Plačiau apie tai žr.: *Leniaud J.-M., L'utopie française, Essai sur le patrimoine*. Paris, Menges, 1992, p. 47–48.

⁶⁴ Šiais klausimais ligi šiol bene išsamiausiai atsakymus pateikia Aurimo Švedo disertacija. Žr. Švedas A. *Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialūs diskursai ir jo alternatyvos (1944–1985 m.)*. Vilniaus universitetas, mašinosraštis, 2006.

⁶⁵ Cituojama pagal Vinco Trumpos straipsnį „Ties kultūrinio palikimo problema“. *Metmenys*, 1960, nr. 3, p. 23.

⁶⁶ Laurinaitis S. Vertinant kultūros palikimą, *Kultūros barai*, 1969, nr. 6, p. 20. Beje, šis tekstas įdomus tuo, kad yra savotiška išimtis iš taisyklės, mat sovietinėje Lietuvoje retai kada rasime nors kiek koncentruočiau išdėstytą marksistinę kultūros sampratą. Reikia konstatuoti šios situacijos dvigubą paradoksalumą, ne tik kad pati sovietinė kultūros koncepcija buvo perdėm abstrakti ir sunkiai praktikoje pritaikoma, bet ir trūko plačiau funkcionuojančių tekstų, kuriuose ji būtų išdėstyta.

L. Šepetys nurodo, kad „neprarandant klasinių ribų“ ilgainiui „tapo įmanoma į lietuvių kultūros atmintį įjungti ir tuos kūrėjus, kurie neišvengė politinio ar visuomeninio nenuoseklumo, ribotumo, blaškymosi“⁶⁷. Tačiau budrumas jų atžvilgiu išliko. Bijota, kad konkrečiais atvejais praeities vertintojai nesugebės teisingai įkainoti konkretaus luomo, grupės, vieno ar kito asmens arba praeities liekanos indėlio į kultūrą. Tad galima teigti, kad savyje priešaringi ir įgyvendinami tik su nemažais nuostoliais kultūros paveldui, „dviejų kultūrų“ teorijos postulatai Lietuvoje, iš esmės ir „atšilimo“ laikais tebeliko galioti, bet, nors partinių kultūros funkcionierių dažnai valkiojami, viešajame diskurse neprigijo ir tiesiog skubėti pamiršti.

Tačiau žinoma, kad tradicijos ne tik atmetamos, tęsiamos, bet ir išrandamos. Šiuo atžvilgiu itin įdomi dar menkai tyrinėta lietuviškosios „socialistinės tradicijos išradimo“ problema – „revoliucinių tradicijų“ bei folkloro paieškos ir paminklai lietuvių kilmės revoliucionieriams įvairiuose Lietuvos vietovėse, – aktyviau pasireiškusį pradedant „atšilimo“ laikotarpiu. Šiandien ją įkūnija Grūto parko eksponatai – monumentai lietuvių kilmės revoliucionieriams ir socialistinės tradicijos kūrėjams Lietuvoje.

Ar tai galima laikyti savotiška svetimkūnio domestifikavimo pastanga, turėjusia ne tik ideologinių, bet ir tautinių užmačių? Nors marksistiškai perinterpretuota Lietuvos istorija turėjo tarnauti visų pirma ideologinėms-propagandinėms reikmėms, bet šioje jos versijoje galima rasti ir nūdienai svarbių bruožų. Turima omenyje tokie jos elementai kaip socialiai orientuotos, daugiakultūrės, pilietinės, o ne vien etnolingvistiniu pagrindu formuojamos visuomenės konceptas ir jo ženklai.

Kita vertus, neįmanoma nepaminėti ir tokios tuometinės kultūros tendencijos, kuri siaurai suprasdama „liaudies kultūrą“ siejo ją tik su valstietišku etniškumu bei tautodailės ideologiniu „stilizavimu“ („nacionalinės“ socrealistinės architektūros formos paieškos⁶⁸, Rumšiškių muziejaus sukūrimas, ansamblis „Lietuva“, dainų šventės, „liaudiškoji monumentalistika“ vietoj kryždirbystės ir t. t.), nors tai iki šiol tai dar nesulaukė daugiau tyrėjų dėmesio.

Aktualūs ir tokie tuometinės kultūrinės atminties formavimo fenomenai kaip „atšilimo“ epochoje prasidėjusi dalinė tautinio atgimimo veikėjų rehabilitacija, romantiškojo pagoniškosios Lietuvos, aiškiai priešinamos krikščioniškajai, vaizdinio pritaikymas antvakarietiškai SSRS ideologijai. Tai liudija „kovų su kryžiuočiais“ siužeto suaktualinimas istoriografijoje, literatūroje, kine, pavyzdžiui, „Žalgirio“ pavadinimo suteikimas gamykloms ir sporto klubams, V. Klovos opera „Pilėnai“ (1956 m.) ir J. Grušo drama „Herkus Mantas“ (1957 m.) ir t. t.

Iš pavyzdžių matyti, kad būta pakankamai didelio išorinio skirtumo tarp stalininio periodo ir „atšilimo“ laikų kultūros politikos Lietuvoje. Jeigu pirmąją galime

⁶⁷ Šepetys L. *Žmogus, menas, aplinka*. Vilnius, Vaga, 1978, p. 105.

⁶⁸ Plačiau žr.: Čepaitienė R., Valionienė O. Kultūros paveldo naudojimo problema socrealistinėje Lietuvos architektūroje. *Urbanistika ir architektūra*, 2004, t. XXVIII, priedas nr. 3 *Architektūros istorijos tyrimai: meninių idėjų apykaitos*, p. 83–94.

pavadinti atvirai „invazine“, pajungiančia, diegiančią monolitini „didįjį stilių“, tai antroji – subtilesnė, labiau niuansuota, atviresnė vietinei kultūrinei specifikai ir saviraiškai.

Ir dėl to pavojingesnė. Būtent čia galime išvelgti straipsnio įvade minėto mentalinio tautinės ir sovietinės kultūrų „suvėlimo“ priežastis nūdienėse sovietmečio refleksijose. Ir tai kelia neišvengiamą klausimą, ar perpratus oficialaus „žaidimo taisykles“ ir sovietinę retoriką buvo galima tiesiog „tyliai rūpintis“ nacionalinės kultūros išlaikymu, puoselėjant netgi atviriau antisovietinius jos elementus, kaip kad dažnai teigia nūdien gausėjantys buvusių sovietinių veikėjų memuarai? Ar galima būtų sakyti, kad iš tiesų buvo žaidžiamas dvigubas „katės ir pelės žaidimas“, kai oficialioji ir alternatyvioji kultūros forma kartais slapta, o kartais ir viešai naudojosi viena kitos silpnybėmis turėdamos savų tikslų? Ar mes neapsigauname per daug tiesmukai ir vienareikšmiškai traktuodami šiuos reiškinius? Kol kas „tautinio socializmo“ egzistavimo ir raiškos klausimas Lietuvoje tebelieka neatsakytas.

IŠVADOS

Sovietinė kultūra išsikristalizavo palaipsniui, sukurdamą ne tik originalias bei autentiškas ir dėl to nūnai atpažįstamas raiškos formas, bet ir kaip praeities estetinių ir vertybinių normų palaipsnės selekcijos rezultatas, žiūrint iš jų tinkamumo formuojamam valstybiniam kanonui taško. Į pastarojo reikalavimų katalogą pateko tokie kriterijai kaip prieinamumas (liaudiškumas, heroizmas), romantika, monumentalumas, realizmas, klasika ir t. t.⁶⁹ Šiais esminiais principais grįstas socrealistinis menas turėjo tarnauti propagandai ir ilgainiui neatskiriama susipynė su ja. Todėl jį reikėtų laikyti „ypatingu“ realizmu, atspindinčiu ne paties gyvenimo formas, bet estetizuotą totalitarinę mitologiją, sukūrusią keletą kultūrinių matricų, kuriomis savo kūryboje aktyviai naudojosi rašytojai, dailininkai, teatralai, kinematografininkai, istorikai, filosofai ir t. t.

Apibendrinant galima pabandyti išskirti keturis pagrindinius sovietinės kultūros istorinius šaltinius – antikinę (ypač imperinės Romos) kultūrą ir estetiką, krikščioniškosios dogmatikos ir liturgikos mimesį, selektyvų liaudies kultūros ir tautodailės naudojimą kuriant masinį tapatumą ir nacionalizmo simbolių bei ženklų adaptaciją ir perinterpretavimą. Pastarasis, kaip žinoma, režimui visuomet keldavo daugiausia rūpesčių dėl savo nepageidautino potencialo prispaustųjų tautų savivokai.

Nepaisant šių esminių šaltinių, visgi reikia pripažinti, kad sovietinėje kultūros politikoje buvo aiškiai vengiama plėtoti kultūros tęstinumą. Visi aukščiau išvardyti šaltiniai, be jokios abejonės, būdavo naudojami tik atitinkamai persijoti per ideologinį

⁶⁹ Гюнтер Х. Художественный авангард и социалистический реализм. Вопросы литературы, 1992, но. 3, с. 175.

filtrą ir dažnai atlikdavo formas, pripildytos ideologinio turinio, vaidmenį, todėl bene plačiausiai paplito praeities estetinių bruožų stilizacija.

Taigi „seno“ ir „naujo“ sankirtos diapazonas, taip pat ir sovietmečio Lietuvoje, apėmė plačią ir pamažu kitusią skalę nuo proletkultinės paniekos praeičiai, per naujųjų tradicijų išradimą iki selektyviai atrenkamų ir perinterpretuojamų praeities įvykių, asmenybių, procesų nevienareikšmio naudojimo, kuo pasitaikius progai bandydavo naudotis ir bet kuris prispaustasis nacionalizmas.

Rasa Čepaitienė

SOURCES OF SOVIET CULTURE: BETWEEN FUTURISM AND PASTISM

Summary

The paper examines certain peculiarities of the Soviet culture focusing on its relation to the values of the past, its origins, and its adaptation in the Lithuanian cultural environment. Semantic-communicative methodology analyses essential features and peculiarities of the Soviet culture. What sources of the past were employed to construct the new ideals? What features of the former “bourgeois” culture were transformed and adapted? How did it deal with the problems of cultural heritage and what historical events, personalities, phenomena, topics and objects were selected and transformed? Chronologically research focuses on the Stalin era when the main features of the Soviet mythology were constructed that remained valid during the later periods.

The research showed that Soviet culture developed gradually creating original and authentic forms that can be easily recognized today. However, it also selected from traditional aesthetic norms and values required by the official canon. It had to match criteria of accessibility (folk and heroic), romanticism, monumentality, realism and classicism to name a few.

Soviet culture used four main historical sources: antique culture and aesthetics (especially that of the Roman Empire), mimesis of Christian liturgy and dogmatism, selected folk culture and arts aimed to create mass identity, as well as adaptation and re-interpretation of national signs and symbols. The latest was most problematic for the regime as it raised unfavorable nationalist potential. Despite these essential historical sources Soviet culture consciously avoided developing cultural continuity. All the sources were carefully filtered and mainly exploited as a form to fill with a new ideological content. As a result it only became a stylized aesthetic form of the past.